

Szarka László

Történeti alternatívák és történelmi személyiségek, 1918–1919

Szarka László

Történeti alternatívák és történelmi személyiségek, 1918–1919

*Tisza István, Károlyi Mihály és Kun Béla
történeti értékelésének változásai*

A két 20. századi vesztes világháború tragikus végkimenetele miatt bekövetkezett változások – a lényegi különbségek mellett – számos hasonló vonással is rendelkeztek. A kudarcba fűlt 1918–1919-es, illetve 1945-ös forradalmak és a régió nemzeteinek helyzetét mindennél erősebben meghatározó nagyhatalmi beavatkozások, majd nyomukban a belpolitikai fordulatok éles törésvonalakat húztak a kelet-közép-európai, azon belül a magyar történelemben. Ezek megértése, a történelemoktatásban való értelmező megközelítése napjaink egyik nagy történelemdidaktikai erőpróbája. Kelet-Közép-Európa, azon belül Magyarország és szomszédai nemzetállami fejlődésének kezdőpontját akkor van esélyünk megérteni, ha forrásközpontú, multiperspektivikus, a rendszerfenntartó nagyhatalmakra és a térség többi nemzetére is figyelő megközelítésben sikerül a kérdéskör valamennyi valódi összefüggését középpontba állítani. Az 1918–1919-es vízvonalhoz három egyformán zsákutcának bizonyult választási lehetőséget és alternatíváját megszemélyesítő három magyar politikus változó megítéléseinek rövid áttekintése segíthet a helyzet jobb megértésében. Ugyanakkor a köztörténeti és szaktörténeti megközelítések kiegyenlítési kísérletének nehézségi fokát is jelzi.

Az első világháború végén kialakult válsághelyzet folyamatainak kétségkívül számos belső és külső oka, előzménye volt. Ennek ellenére – vagy talán inkább éppen ebből adódóan – a róluk szóló viták rendszerint nyomasztóan polarizáltak. Pedig a történeti magyar állam 1918–1920. évi felbomlását, a trianoni békeszerződés büntető rendelkezéseinek elfogadását nem lehet egyetlen döntő tényezőre visszavezetni. A külső és belső okok, a történeti előzmények, geopolitikai, civilizációtörténeti összefüggések nehezen rangsorolhatóak. Mind-egyiknek fontos szerepe volt régiónk 1918–1920. évi nemzetállami átalakulásának és ezzel együtt a trianoni Magyarország létrejöttének értelmezésében (Romsics, 2010. 139–145. o.; 2014. 663–691. o.; Bihari, 2014. 49–53. o.; Hajdu és Pollmann, 2014. 63–78. o.).

Az 1918 után ~~külső~~ ^{belső} nagyhatalmi meghatározottságúvá vált kelet-közép-európai régió jövőjét a világháborúk győztesei alakították. Befolyásolásukban a vesztesek közé került Ma-

gyarország korabeli kormányzati és ellenzéki vezetőinek egyaránt igen korlátozott lehetőségeik voltak. Ezzel együtt csak ritkán jutunk el annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy a közös ügyekkel a dunai Monarchiához kötött Magyar Királyságnak milyen konstellációban lehetett volna valódi esélye a Nagy Háború végén függetlenségének saját erőből való megteremtésére. Volt-e mód, reális esély a soknemzetiségű történeti állam területének vagy legalább a magyar többségű részeknek a megőrzésére? Vajon szerencsésebb belviszonyok mellett nyílhatott-e volna tér a mindenki által szorgalmazott, de az éles politikai szembenállások miatt esélytelennek bizonyult „nemzeti koncentráció” megszervezésére? Ez persze optimális esetben is csak a magyar pártokra terjedt volna ki. Meg tudta-e volna akadályozni az ilyen elméletileg elképzelhető nagykoalíciós fellépés a társadalmi, politikai és állami összeomlást? A magyar történetírás mértékadó vonulatában hosszabb ideje konszenzus látszik kialakulni arról, hogy a dualista birodalomból kiváló Magyarországnak a győztes nagyhatalmak által eldöntött felosztását 1918 őszén már nem lehetett megakadályozni. A magyar többségű területek megőrzésére viszont elvben lehetett volna némi esély (Romsics, 2014. 683–686. o.; Hajdu, 2010. 155–161. o.)

Természetesen nem lehet szem elől téveszteni és figyelmen kívül hagyni az összeomláshoz vezető út stációit. A magyar kormányok, pártok, politikusok tényleges szerepét azonban érdemes mértékén kezelni. A dualizmuskori Magyarország világháborús alternatívái közül a központi hatalmak szövetségi rendszerében végsőkéig való kitartást és a nemzetiségi kiválási törekvések figyelmen kívül hagyását gróf Tisza István, a korszak legnagyobb formátumú politikusa képviselte. A IV. Károly birodalommentő különbéke-törekvéseihez kapcsolódó és a magyar érdekek mentén elindítandó békepolitikát, valamint a nemzetiségekkel való tárgyalások megkezdését pedig a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke, Károlyi Mihály szorgalmazta (Salamon, 2010. 11–17. o.). Gyorsan kiderült, mindketten tévedtek, amikor az ország sorsát mulékony háborús, illetve háború utáni konjunktúrákhoz próbálták kötni.

Az önálló hadsereg és diplomácia nélküli magyar állam mozgásteret 1917 elejére végzetesen beszűkült. Az osztrák-német politika gyors ütemben önálló pályára kezdett áttérni. A fiatal uralkodó és a Bauer és Renner vezette szociáldemokraták – a magyar politikai elitnél jóval hamarabb és tisztábban – felismerték, hogy a Monarchia sorsát a háborúból való kilépés nélkül többé nem lehet befolyásolni. A délszláv, cseh-szlovák, lengyel függetlenségi törekvések felerősödése és nagyhatalmi támogatottsága miatt a magyarországi nemzetiségi kérdés internacionalizálódott. IV. Károly koronázását követően, 1917 elején egyértelművé vált, hogy Tisza az általános választójog és a különbéke kérdésében egyaránt ellentétbe került a fiatal uralkodóval. Bevezető megjegyzéseinket azzal zárhatjuk, hogy a reális Trianonkép kialakításához az elhibázott nagyhatalmi béketeremtés kritikája mellett arra is szükség van, hogy az 1918–1920. évi összeomláshoz vezető folyamatokat ne kizárólag elszigetelt magyar ügyként kezeljük. A soknemzetiségű birodalmak, monarchiák felbomlása, belső és külső erők által való szétverése, a békekonferencia részrehajló, igazságtalan döntései, valamint a vesztes államokkal szemben érvényesített *büntető béke* rendelkezései mellett látnunk kell a baltikumi, a lengyel, cseh-szlovák, délszláv, román stb. nemzet- és államépítő nacionalizmusok felerősödését és sikereit is.

Az 1918–1920. évi korszakváltás belső alternatíváit olyan történelemformáló személyiségek képviselték, akiknek egymással vívott küzdelmét ma is sokan kizárólag belpolitikai szembenállásként próbálják értelmezni. Pedig az Osztrák–Magyar Monarchia és annak ré-

szeként a történeti magyar állam összeomlását kiváltó első világháborús vereség alapvetően a Nagy Háború során lezajlott nagyhatalmi erőviszonyokban végbement változásokra, a közép-európai térség geopolitikai átértékelődésére vezethető vissza.

Konszenzus és vita Tisza István értékelésében

A magyar történeti irodalom Tisza István-képe – az időről időre kialakuló viták ellenére – alapvetően három kérdésben széles körű konszenzust mutat. Az életpályájával, politikai szerepével foglalkozó szerzők egyetértének abban, hogy a Szabadelvű Párt, majd a Nemzeti Munkapárt elnökeként Tisza képes volt olyan hatalmi pozíciót kialakítani, amely a 20. század eleji válságjelenségek ellenére alkalmasnak bizonyult a dualista rendszer fenntartására és megerősítésére. Ráadásul az előző évtizedekhez képest a magyar kormányzati érdekeket a közös kormányzatban is jóval határozottabban tudta érvényesíteni. A kiegyezést és annak fenntartását ugyanis Tisza a magyar államiság megőrzése, megerősítése, fejlesztése szempontjából egyaránt meghatározónak tartotta (*Hegedűs*, 1937. 338–343. o.; *Pölskei*, 2014. 163–174. o.). Ugyancsak egyetértés van abban, hogy az 1914. júliusi válság heteiben Tisza a Monarchia szerbiai hadüzenetének előkészítésében nem a háborút, hanem a háború megfelelő diplomáciai előkészítés nélküli kirobbantását, a Törökországgal, Bulgáriával és az antanthatalmak közül Oroszországgal való egyeztetés nélkül meghozott döntést ellenezte. Diószegi István, Galántai József munkái egyértelművé tették, hogy Tisza, bár világosan látta, Ausztria–Magyarország nincs felkészülve a világháborúra, tudatában volt saját lehetőségeinek. Mint ahogy azt is tudta, hogy a központi hatalmak külpolitikai helyzete – Románia Monarchiával szembeni kiváló politikájának igen korán megsejtett katasztrofális következményei miatt – a térségben nem megfelelő. Jóllehet kezdetben határozottan ellenezte a nagyhatalmak közti konfrontációval járó szerbiai hadüzenetet, rövid két héten belül belátta, hogy Németország támogatási garanciája és annak erkölcsi nyomásgyakorlásként való felhasználása után a teljes elszigetelődést kockáztatta volna racionális kétélyei további hangoztatásával. Emiatt július 16-án már ő maga is Szerbia megbüntetésének híveként szólalt meg, és az annexió nélküli béke feltételével hozzájárult a Belgrádba küldött ultimátumhoz (*Bertényi*, 2002. 71–79. o.).

Tisza döntésében közrejátszott, hogy a Szerbia elleni háborút elkerülni vagy inkább csak elodázní kívánó elképzelését 1914 júliusában a mértékadó körök közül sem a magyar, sem az osztrák fővárosban nem támogatta senki (*Hajdu és Pollmann*, 2014. 50–54. o.).

És végül egyetértés van abban a kérdésben is, hogy Tisza István a nemzetiségi kérdésben – természetesen a dualizmus kori magyar nemzet- és állameszme, azaz a magyar nemzetállam és a magyar politikai nemzet gondolkörén belül maradva – törekedett arra, hogy az 1875 után egyre negatívabb megítélés alá eső nemzetiségi törekvések kormányzati kezelésében szakítson elődei erőszakos, „úrlovas” politikájával, és viszonylag jelentős engedményeket tegyen. Ezek azonban sohasem haladták meg az 1868. évi XLIV. számú nemzetiségi törvény jogi kereteit (*Tőkéczi*, 2000. 122–129. o.; *Vermes*, 1994. 38–40. o.).

Továbbra is jelentős véleménykülönbségek figyelhetők meg Tisza békepolitikával, az általános választójoggal és a háborús vereségben játszott szerepével kapcsolatosan. Mint már jeleztük, a magyar miniszterelnök tisztán látta a világméretű konfliktussal fenyegető háború

kockázatait, és 1914 őszén gyorsan felmérte a totális háborúvá alakult többfrontos küzdelem rettenetes emberi, erkölcsi és politikai következményeit is. Erről tanúskodik a Hadsegítő Bizottság 1914. december 22-i budapesti felolvasóestjén „A háború hatása a nemzetre” címmel megtartott előadásának gondolatmenete. Miközben védelmébe vette és utólag mindenben igazoltnak látta a háború előtti véderőtörvényt s annak a Monarchia felfegyverkezését lehetővé tévő fő irányát, előadásában erőteljes pacifista álláspontot képviselt. Ennek jegyében élesen bírálta a Conrad von Hötzendorf és az osztrák–magyar vezérkar egésze által az 1908. évi annexiók válság óta hangosan követelt preventív háború logikáját. Kifejtette, hogy a modern fegyverekkel megvívott háború a pusztulásnak olyan mértékével jár, hogy már csak emiatt is mindent el kellett követni az országért érzett felelősség jegyében annak érdekében, hogy Magyarország és a Monarchia ne legyen részese semmilyen háborús konfliktusnak. Szerinte a háború oly nagy mértékben befolyásolja a nemzetek sorsát, hogy arról egyedül a gondviselés hivatott dönten. „Én helyesnek tartom, hogy monarchiánk az utolsó öt-hat esztendő változatos válságai között megmaradt ezen békés politika mellett. Helyesnek tartom, mert most, mikor benne vagyunk egy világháború minden borzalmaiban, nyugodt lelkiismerettel, felemelt fővel mondhatjuk azt, hogy ezt a háborút nem provokáltuk, hogy ezt a háborút fel nem idéztük” (Tisza, 1923. 672. o.).

Ami miatt Tisza békével kapcsolatos elképzelései mégis időről időre vita tárgyát jelenthetik, annak oka főleg a különbéketervek elutasítása. Mindvégig ragaszkodott a központi hatalmak által közösen kezdeményezett béke elképzeléséhez. A háború legelejéről származó béketervről Burián Istvánnak, a király személye körüli miniszternek írt 1914. augusztus 30-i levelében fejtette ki pár mondatban a keleti és nyugati frontokon remélt győzelem nyomán beindítható békekezdeményezést: „...oda szeretnék hatni, hogy a béke azonnali megkötésének feltétele mellett aránylag mérsékelt feltételekre igyekezzünk a németeket reávenni s magunk közt beszéljük meg, hogy mit kívánjunk. Szerintem a Balkánon való teljes érvényesülés és lehető nagy pénzügyi kompenzáció volna a mi szempontunkból a fődolog. Persze egész más feltételeket kellene szabnunk, ha reánk kényszerítik a végletekig menő küzdelmet, de nagy súlyt helyeznék reá, hogy most méltányos békét ajánljunk az oroszoknak és a franciáknak” (Tisza, 1924. 110. o.). Két nappal később egy Buriánnak címzett újabb levélben egyértelművé tette, a háború idején kizártnak tart minden olyan lépést, amelyhez előzetesen ne nyerte volna meg Berlin támogatását: „Soha nem is álmodtam arról, hogy Németország nélkül kössünk békét. Nincs elég erős szó, amivel ezt a gondolatot jellemezhetném. Csírájában kellene azt elfojtanod, ha még egyszer felvetné a fejét” (Tisza, 1924. 113. o.). Nincs hely itt arra, hogy részletesen kifejtjük ennek a végsőkig való kitartásnak az okait és összefüggéseit a mindenfajta különbéketervvvel szembeni erőteljes ellenállással. A legfontosabbnak egészen biztosan a Monarchia és Magyarország balkáni, horvátországi és erdélyi érdekeinek védelmében pótolhatatlan német garanciákat tekinthetjük. S természetesen Tisza azzal is tisztában volt, hogy Bécs és Berlin viszonyának megromlása Bécs és Budapest számára csak negatív következményekkel járhat.

Annak ellenére, hogy Tisza politikai pályafutásának egyik sarokköve az általános választójog bevezetésének következetes ellenzése, meglehetősen különböznek a vélemények ennek okait és következményeit illetően (Tőkéczi, 2000. 164–171. o.; Vermes, 1994. 155–164. o.). Amikor 1917. június közepén a IV. Károly által sürgetett választójogi reform kapcsán tanúsított ellenállása miatt lemondani kényszerült, a Monarchiát s azon belül Magyarországot

minden oldalról végzetes veszély fenyegette. Tisza mégis az általános választójog bevezetésétől, annak előre látható következményeitől, a szociáldemokraták és a nemzetiségi parlamenti térnyerésétől tartott leginkább. A „nemzet életét gyökerében megtámadó radikális választójogi tervek megvalósítását” a halála előtti napig ellenezte. „Az a borzasztó veszély fenyeget – írta egyik hívének 1917 májusában –, hogy a közvélemény megtántorodásának egyetlen röpké pillanatában saját kezünkkel pusztítjuk el a pazarul kiontott honfivérrel sokszoros túlérő gonosz merényletétől megmentett nemzeti államot. Ami képességet az Úristentől nyertem, ami erőt a férfiú becsületes elhatározásából meríthet, s ami erkölcsi súlyt adhat szavaimnak a magyar nemzeti érdekeknek egy emberöltőn át való hű szolgálata, azt készséggel szentelem ama feladat megoldásának, hogy e veszély tudatára ébresszem honfitársaimat” (*Tisza*, 1937. 285–287. o.).

A dualista alapozású közjogi konzervativizmus fordult itt szembe a nemzetiségpolitikai engedményeken túlmutató radikális reformokkal. Időszerűségük, realitásuk felől a világháború kritikus szakaszában okkal lehettek kétségei. A választójog általánossá tételének jogosultságát s az elmulasztásában rejlő tragikai vétség kockázatait valószínűleg maga is megsejthette. Az általános választójog bevezetése, alkalmazása nélkül az ország parlamentje – a Tisza által a háború által egységesíthetőnek gondolt politikai nemzet laboratóriuma és szimbolikus helye – reménytelenül avított és csonka maradt. A szociáldemokrácia és a felelősségben nem magyar Magyarország nemzetiségeinek arányos képviselete nélkül az ország virtuális egysége önmagától is egyre sebezhetőbbé vált. Az 1907-ben Ciszlajtániában bevezetett általános választójog nyomán a bécsi Reichsrat soknyelvűségét, bábeli viszonyait minden bizonnyal fenyegetésként és az osztrák birodalomrészt öngyilkos kísérleteként értékelte. Ugyanakkor Ausztria belső tartása jórészt a parlamenti vitákból, az osztrák szociáldemokraták kormányzóképes alternatívájából táplálkozott. Más kérdés, hogy az osztrák összeomlás és a Saint Germain-i béke mindezt éppúgy megkérdőjelezte, mint ahogy Trianon is zárójelbe tette a magyar alternatívákat.

Politikusi-emberi nagyságát nem vitatva, éppen ez a fatalista, önsorsrontó, az összeomlás árnyékában is kizárólag a tradíciókhoz ragaszkodó magatartás Tisza emberi és politikai tragédiájának egyik lényegi vonása. Egy nappal az ellene irányuló második fegyveres merénylet után, 1918. október 17-én az Országgyűlés képviselőházában elmondott beszédében beismerte a világháború elvesztésének megmásíthatatlan tényét, a kibontakozást már ő maga is a wilsoni pontok alapján tartotta elképzelhetőnek. A kiegyezés kori magyar politika egyik legkiemelkedőbb személyisége ezzel saját maga és nemzetiségi politikája fölött mondta el politikai halotti beszédét. Megpróbálta benne megvédeni ugyan a dualizmus kori magyar kormányok nemzetiségi politikáját, de saját korábbi önkorrekciói is azt mutatták, hogy a konfrontáció és az engedménypolitika eszközei a soknemzetiségű Magyarország nemzeti-ségi kérdéskomplexumának kezelésére végzetesen elégtelennek bizonyultak.

A Károlyi-kép változásai

Vannak korszakok, események, jelenségek és személyiségek, amelyek és akik makacsul megtapadnak a generációs és a kulturális emlékezet fordulópontjain, és az események kortársai által kitermelt szembenállások és megosztottságok máig megosztó tradíciók hordozói.

Az első világháború utáni húsz hónap három, magyar szempontból tragikus kulcseményének – a soknemzetiségű történeti magyar állam felbomlásának, a magyar Tanácsköztársaság létrejöttének és a proletárdiktatúra totális fiaskjának, illetve a magyarok millióit kisebbségi helyzetbe juttató trianoni békeszerződésnek – az egyik fő felelőseként és bűnőseként napjainkban ismét egyre többen gróf Károlyi Mihályt jelölik meg.

Az utóbbi években felerősödött Károlyi-kritika alapvetően háromféle argumentációra épül. A történeti ország megszűnéséért és a kommunista fordulatért egyaránt felelősségre vonható, s emiatt tökéletes bűnbaknak bizonyult. Reális szerepét, mozgásterét, nem egészen félèves kormányzati, illetve köztársasági elnöki szerepét túlértékelve és diabolizálva sokan őt teszik fő felelőssé a történeti magyar állam felbomlásáért, szétveréséért. Paradox módon a szomszéd nemzetek történetírásában éppen fordítva azt róják fel neki, hogy az utolsó percig ragaszkodott a Magyar Királyság integritásához.

A magyar történetírásban a hazaárulóknak, honvesztőknek kijáró kiátkozás alaphangját a *Bujdosó könyv* szerzője, *Tormay Cécile* adta meg: „Károlyi forradalmát majdnem kizárólag zsidók csinálták. (...) Hogy mernek ezek Magyarország nevében beszélni?” A magyar népkormány hazaárulásának „bizonyítékait” a befolyásos író többnyire hallomások alapján, kész tényként közölt állításokkal alapozta meg. Azt állította például, hogy a padovai fegyverszünet érintetlenül hagyta Magyarország egész területét, s garantálta volna a történeti országhatárok demarkációs értékét. Károlyi azonban merő becs- és hatalomvágyból „mégis megnyitotta a zsilipeket Belgrádban” (*Tormay*, 2010).

Szekfü a *Három nemzedékben* – saját érvelésének részben ellentmondva – az ország felbomlásáért viselt felelősséget kizárólag azokra osztotta ki, „kik azt tudatosan előkészítették, valamint azon egyének és erők, kik Tiszát félretolva, magukra vették a nemzet és monarchia kikalauzolását az útvesztőből, s akik a biztos part helyett menthetetlenül beletévedtek az örvénybe, a forradalom kráterébe”. A dualizmuskori magyar állam legnagyobb hatalmú politikusát ugyanakkor minden tévedésével és mulasztásával együtt úgy menti fel, hogy közben megállapítja, ő sem volt birtokában a megoldásnak: „Tisza István liberális volt ugyan, végzete azonban többé nem az újítást, hanem a tévútra jutott fejlődés feltartóztatását jelölte ki tragikus feladatának. (...) a legkiválóbb sem tehet már egyebet, mint hogy napi munkát végez az adott helyzetben: késleltet, de nem gyógyíthat többé” (*Szekfü*, 1989. 373. o.).

Az őszirózsás forradalommal hatalomra jutott új magyar kormány összetételének általában kevés és felületes figyelmet szentelnek. A polgári radikálisok mellett ebben a kormányban kapott először helyet a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amely nélkül nemcsak Károlyi, de senki más sem lett volna képes többségi kormányt összeállítani a világháború befejezése után. Ha tehát a Károlyival szemben megfogalmazódó érvek valóságtartalmát kritikai szűrővel vizsgáljuk, elég feltennünk a kérdést, vajon melyik magyar politikus lett volna képes kormányt ~~állítani~~ Kunfiék, Garamiék nélkül. Az őszirózsás forradalom kitörését, lefolyását, Károlyi hatalomra kerülését aligha lehet úgy értelmezni, hogy abban személyi, hatalmi ambíciók játszottak volna döntő szerepet, még kevésbé az országot a győztes nagyhatalmaknak és szövetségeseiknek kiszolgáltató „zsidó összeesküvés” (*Ormos*, 2009. 46–60. o.).

Nézzük a másik kardinális vádpontot: a soknemzetiségű ország tudatos felbomlasztásának vádját. Az 1918. október 31-én Károlyi Mihály által alakított kormányban a magyar minisztertanács november 1-jei határozata alapján „Jászi Oszkár tárca nélküli miniszter úr

a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogának előkészítésével” megbízott minisztérium létrehozására kapott felhatalmazást. A háborús vereség, a Monarchia felbomlása, az utódállamok létrejötte és nagyhatalmi támogatottsága nyomán az ország a teljes külpolitikai elszigeteltség helyzetébe jutott. A soknemzetiségű Magyarország nem magyar többségű régióit a régi és új szomszéd államok a háború alatti titkos megállapodások, ígéretek alapján immár magukénak tekintették, november első napjaitól katonai elfoglalásukat is megkezdték.

A Károlyi-kormány a román, szlovák, ruszin, német, szerb, vend, horvát nemzetiségi vezetőkkal előzetes megegyezések alapján a közrend fenntartása, a gazdaság működőképességének, az ellátásnak a biztosítása mellett mindenekelőtt azt a modus vivendit kívánta kidolgozni a soknemzetiségű történeti Magyarország népei számára, amely a békekonferencia döntéséig biztosíthatta volna az ország közigazgatási és gazdasági integritásának és belső békéjének a fenntartását. A kormány nemzetiségi minisztere, Jászi Oszkár az ország nemzeteinek megegyezésén alapuló provizórium megteremtésével a békekonferenciára szánt reális magyar békecélok előkészítésében jelölte meg a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának fő célkitűzését. Azt remélték, hogy a magyar többségű területeket ilyen alapállásból sikerülhet megmenteni. Az 1920. januárban Párizsba meghívást kapott, Apponyi vezette magyar béke delegáció követeléseinek elutasítása után a trianoni békeszerződésben rögzített területi, politikai, gazdasági feltételek ennél jóval kedvezőlenebb helyzetbe hozták az országot. Maga Apponyi egyébként emlékirataiban igen negatívan értékeli saját egykori nacionalista nemzetiségi politikáját. Mégis sokan – a nemzetiségekkel a magyar kormányok közül elsőként tárgyaló – Károlyiék „naivitásában” találják meg a magyarországi nem magyarok – románok, szerbek, szlovákok, ruszinok és erdélyi szászok – kiválásának egyedüli okát.

A magyar történetírásban a legtöbb és legszenvedélyesebb vitát a Károlyi-kormány kezdeti nyíltan pacifista stratégiája, illetve az aktív ellenállás elmulasztását, késlekedését okozó katonapolitikai döntései provokálják. Azt a nehezen eldönthető, inkább csupán a helyzet valódi nehézségeire utaló kérdést ugyanis nagyon nehéz tisztázni, hogy vajon a történeti országterület nagyobbik részét, így pl. az egész történeti Felvidéket magyar kormányzat alatt meghagyó, 1918. november 13-i belgrádi konvenció egyidejű román, csehszlovák, délszláv megsértése, az ország ellenséges katonai és nagyhatalmi-diplomáciai bekerítettsége, elszigeteltsége közepette lett-e volna valóságos esélye a katonai ellenállásnak. Vagy egy 1918–1919 telén meghirdetett honvédő háború szükségképpen ugyanarra a sorsra jutott volna, mint Kun Bélának Vörös Hadseregének felvidéki és tiszai hadjárata? Azaz mennyire tekinthető hadtörténeti és diplomáciatörténeti szempontból törvényszerűnek az az 1919. augusztusi végkifejlet, amelynek során az ország nagy része, Budapesttel együtt román megszállás alá került (Hajdu, 2012. 102–105. o.).

Erre vonatkozóan talán érdemes a magyar békejegyzékek két megállapítását idéznünk. „A magyarságnak nem volt hadserege, csak gyalog- és lovaszredek voltak magyarok, de alig volt magyar tüzéség, és nem volt semmiféle magyar technikai vagy más magasabb rendű szolgálatra való csapat. Maga a vezérkar pedig még az állampolgárság szempontjából is túlnyomó többségében szintén osztrák volt. Szellemében pedig teljesen az” (*A magyar béketárgyalások...*, 1920. I. 12–13. o.). Az Apponyi vezette béke delegáció fentebb idézett bemutatkozó jegyzékében egyszerre történt hivatkozás pozitív értelemben a belgrádi katonai konvencióra, és törtek pálcát a Károlyi-kormány felett. „A magyarság békeszeretetről és területi épségért való féltékeny gondjáról tesz tanúbizonyságot a fegyverszünet pillanata is.

A magyar ezredek tömegesen, de teljesen rendben hagyták ott az olasz frontot, mert hazájukat látták közvetlen veszélyben. Borzasztó végzete a magyarságnak az, hogy ugyanebben a pillanatban lelkiismeretlen és hazafiatlan vezetők ragadták magukhoz a vezetést, és a magyarság egyrészt az ő szavukra hallgatott, másrészt bízva ügyének igazságában, ha az a nagy nemzetek igazságos törvényszéke elé jut, nemcsak letette, de eldobta magától a fegyvert. Ezzel kiszolgáltatta magát befelé és kifelé. (...) Megcsalódva, letörten, elvesztve minden egyensúlyt, a magyar nép a kommunista agitátorok zsákmánya lett” (*A magyar béketárgyalások...*, 1920. I. 15. o.).

A jegyzékben tényként emlegetett „rendezett hazatérést” az olasz frontokról – ahol Tisza vereséget bejelentő október 17-i beszéde, majd a padovai fegyverszünet után 300 ezernél többen estek olasz hadifogságba – jórészt későbbi keletű, önigazoló visszaemlékezés igazolja. Sokkal inkább a demoralizáltság, az anarchista hajlam felerősödése, a magyarországi ezredekben belüli nemzetiségi feszültségek megjelenése és a katonák körében általános pacifista hangulat jelenségeit tükrözik a korabeli források, illetve a pályaudvarokra kaotikus viszonyok közt megérkező frontkatonákról beszámoló korabeli sajtóhíradások. Valójában nem csupán a Károlyi-kormány új emberei, hanem a régi katonai vezetés is az egyetlen számba jövő megoldásként javasolta a frontokról hazaérkezett alakulatok leszerelését és a világháború szörnyűségeit meg nem élt fiatalabb korosztályokra alapozott, új, fegyvelmezett hadsereg kiépítését.

Eközben kétségkívül súlyos hibákat követett el a Károlyi- és a Berinkey-kormány s annak részeként a Lindner Béla, Bartha Albert, majd Festetics Sándor, végül Böhm Vilmos vezette Honvédelmi Minisztérium. Ezek a hibák kétségkívül csak részben magyarázhatóak a Pogány József által irányított katonatanácsok egyre inkább kommunista párt- és hatalmpolitikai célokat szolgáló tevékenységével. A tömeges önvédelem elmaradásának hátterében tehát súlyos hibák, tévesnek bizonyult külpolitikai elképzelések is meghúzódtak. A lélektani okokat viszont részben az ország nemzetiségi régióinak leválásában, az ország peremrégióinak román, szerb, csehszlovák katonai megszállásában s az onnan elindult tömeges menekülthullám hatásában is keresni kell. Ehhez kapcsolódott a nemzetiségek szinte teljes elidegenülése: 1919. január 8-án Medgyesen még az erdélyi szászok is kiválásukat deklarálták. A nagyhatalmi döntések, amelyek mögött 1919 januárjától a magyar katonai erő sokszorosan meghaladó ellenséges katonai koncentráció szerveződött, olyan nemzetközi jogi helyzetet hoztak létre, amelyek bármifajta magyar katonai ellenállást értelmetlenné és kilátástalanná tettek.

Tény, hogy az őszirózsás forradalom pacifista, a vele szemben álló jobboldali és baloldali erők nacionalista, illetve anarchista, bolsevik töltetéből adódó kaotikus viszonyok miatt 1918 őszén is csak a korlátozott értékű felvidéki, erdélyi katonai válaszlépésekről lehetett szó. Ezeket azonban az antantdiplomácia, illetve a békekonferencia parancsait közvetítő Vix-jegyzékek nyomán azonnal le kellett állítani, hacsak nem kívánta magát az ország még jobban elszigetelni. A Károlyi-féle „pacifizmus” fő oka és értelme ugyanis a békekonferenciára szóló mielőbbi meghívás elérése volt. Mert arra csak a korabeli helyzet történeti reáliáit figyelmen kívül hagyó újraértelmezések gondolhatnak, hogy a győztes nagyhatalmakkal szemben is vállalni lehetett volna az egész országra kiterjedő, aktív katonai szembenállás kockázatát. Ezt az eshetőséget Kun Béla és Horthy Miklós sem mérlegelte egy percig se komolyan. Ezek voltak tehát annak a fásultságnak és passzivitásnak – mint tömeglélektani je-

lenségnek – a gyökerei, amely az ország széthullásával szembeni aktív ellenállást 1918–1919 telén gyakorlatilag lehetetlenné tette.

Az elmúlt években feltárt hadtörténeti, helytörténeti források alapján azonban elmondható, hogy a katonai ellenállás lokális, regionális méretekben egyáltalán nem volt elképzelhetetlen. Ezt bizonyítják az 1918. novemberi felvidéki (rózsahegyi-zsolnai, nagyszombati) ellentámadások sikerei, a Kratochvil Károly vezette székely hadosztály román előrenyomulást jó ideig lefékező, feltartóztató hadműveletei, s végső soron a fegyveres ellenállás értelmének, lehetőségének egyik sikeres bizonyítéka a balassagyarmati katonai akció története is. Más kérdés, hogy ezek a kivételes lokális sikerek legtöbb esetben a szomszéd országok Clemenceau-jegyzékben kijelölt határokat is átlépő kísérleteire vonatkoztak. Ezért is volt egyszerre megkésett és illuzórikus Károlyi Mihálynak a március 2-án Szatmárnémetiben meghirdetett aktív honvédelemmel kapcsolatos elképzelése. Hiszen például az V. erdélyi kerületi parancsnokká kinevezett Kratochvil Károly, a székely hadosztály élén legfeljebb 12-15 ezer katonával rendelkezett, ami az 1919 januárjában folyamatosan előrenyomuló románok átmeneti megállítására volt csak elegendő.

Kun Béla és a nemzetközi szocialista forradalom utópiája

A román és magyar hadsereg között a békekonferencián kijelölt semleges zónát bejelentő második Vix-jegyzék 1919. március 20-án egyszer s mindenkorra véget vetett a méltányos nagyhatalmi megoldásokkal számoló reménykedéseknek. Károlyit is kijátszva a magyarországi szociáldemokraták Landerer Jenő, Kunffi Zsigmond vezette baloldali vezetői meggyeztek a február 20-a óta a budapesti Gyűjtőfogházban őrzött Kun Béla-féle kommunista párti vezérkarral. Úgy döntöttek, hogy a Vix-jegyzék elutasításával és a Berinkey-kormány lemondásával kialakult helyzetben átveszik a hatalmat. A kommunisták a Népköztársaság kormányát kezdettől fogva erős nyomás alá helyezték, amiben mindig is nagy szerepe volt Kun Bélának. Ezzel együtt a március 21-i puccsszerű hatalomátvétel, az ország összeomlásközi állapotát kihasználva, Károlyi tudtán kívül történt. A köztársasági elnök akarata ellenére az egyesülő két munkáspárt a szovjet típusú, nyílt osztályharcra épülő proletárdiktatúra bevezetéséről döntött (Salamon, 2001. 131–136. o.).

A bolsevik, kommunista eszmék magyarországi terjedését kezdettől fogva több tényező is segítette: az élelmezési gondok, ellátási nehézségek mellett például a románok, csehek által elfoglalt területekről érkező százezres menekültáradat, a Berinkey-kormány késlekedése a földkérdés rendezésében, a választások kiírásában. Mindezt igen jól kihasználta a maga céljaira Kun Béla, aki az 1918 elején Moszkvában létrehozott Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar csoportjának vezetőjeként Lenin utasítására 1918 novemberében jött vissza Magyarországra. „Az egyetlen kiút a szocializmus – írta Kun az 1918. november 7-i első kommunista programban. A szocializmus, amely nemcsak a termelés anarchiáját szüntetné meg, de azt a lelki anarchiát is, amelybe a kapitalizmus az emberiséget süllyesztette. (...) Ezért állunk mi, kommunisták a magyar munkásság elé, hogy őt a szükségszerűen elkövetkező, sőt már itt levő, új proletárforradalomra előkészítsük” (Ormos, 2009. 60. o.). Kunék november 24-én megalakították a Kommunisták Magyarországi Pártját is. Tevékenysége ekkortól kezdve a hatalom megszerzésére irányult. Ennek megakadályozása érdekében a Be-

rinkey-kormány a *Népszava* elleni kommunista támadás felelőseiként őrizetbe vette a KMP vezérkarát, ami azonban tovább növelte ismertségüket és támogatottságukat.

A tanács hatalom jellegének, kudarcainak megítélésében mára a magyar történetírásban nincsenek nagy különbségek. A pártegyesülést, a kommunista hatalomátvételt, a proletárdiktatúra államosítási programját, a mindenféle ellenállást kegyetlenül megtorló vörös terrort egyaránt olyan zsákutcaként értékeli a kérdéssel foglalkozó újabb szakirodalom, amely tovább súlyosbította az ország bel- és külpolitikai helyzetét. Az országot irányító Forradalmi Kormányzótanács és annak népbiztosai az ország konszolidálása helyett tovább növelték, végtelenen kiélezték a belső társadalmi és politikai feszültségeket. Kun Béla külügyi népbiztosként és a Magyarországi Szocialista-Kommunista Párt néven kialakult állampárt meghatározó vezetőjeként nem tudott érdemi gazdasági, társadalmi programokat beindítani, amelyekkel megteremthette volna a szovjethatalom szélesebb bázisát. Az április eleji tanácsi választásokon a 4,5 millió választásra jogosultnak a fele vett részt. A rendvédelmi feladatok ellátó Vörös Őrség mellett terrorcsapatok és a Szamuely Tibor által vezetett rögtönítélő törvényszék kegyetlen megtorlásokat hajtott végre.

És bár az 1919 májusában meghirdetett, sikeresnek bizonyult északi hadjáratral a Tanácsköztársaság képes volt átmeneti lélegzétvételhez jutni a békekonferencia, illetve a prágai és bukaresti kormány fokozódó katonai nyomásával szemben, a szovjet Vörös Hadsereg és a szovjet kormány remélt segítsége elmaradt. Kun Béla külpolitikája a kommunista világforradalom kezdettől fogva illuzórikusnak bizonyult téveszméjére épült. 1919. június 10-én a magyar Vörös Hadsereg által „felszabadított” Kassán ezzel a kérdéssel fordult az őt ünneplő helyiekhez: „Ugye, jó dolog ez a proletárdiktatúra, kassai proletárok?” A győztes nagyhatalmak és a románok egyre fenyegetőbb beavatkozási szándékával szemben pedig „a nemzetközi proletárforradalom új és új osztagainak segítségét”, „a tanácsok nemzetközi köztársaságát” vizionálta (Borsányi, 1979. 174. o.).

Ma már egyértelműnek látszik, hogy az északi hadjáratral csak annyit tudott elérni, hogy a békekonferencia felgyorsította a magyar békefeltételek területi vonatkozásainak véglegesítését. A magyar Vörös Hadseregnek a Clemenceau-jegyzékben kijelölt, a trianoni határokkal jórészt azonos demarkációs vonalra való visszarendelése pedig a tanács hatalom bukásának kezdetét jelentette.

A 133 napig tartó proletárdiktatúra mai történeti értékelésében inkább csak hangsúlykülönbségek vannak. Olyan utópia megvalósítására történt kísérlet, amelynek a kis létszámú kommunista mozgalmon kívül semmilyen érdemi társadalmi háttere, bel- és külpolitikai támogatottsága nem volt. Az újabb történeti munkák egymáshoz sok tekintetben hasonló módon egyedül a csehszlovák és román agresszió visszaszorítását célzó katonai hadműveleteket értékelik pozitívan. Ez a kép tükröződik a 11. osztályos kísérleti tankönyvben is, amelynek leckéit *Borhegyi Péter* és *Paksa Rudolf* írta (Borhegyi, 2015. 116–119. o.).

Kun szerepének átfogó értékelésével az 1970-es évek végén *Borsányi György* foglalkozott. Az akkor nagy feltűnést keltő könyvet jó ideig csak a könyvtárak zárt osztályán lehetett tanulmányozni. Legutóbb *Eytan Bentsur* magyar származású izraeli történész adott közre egy élvezetes Kun-életrajzot. Lenin első magyar tanítványa Szovjet-Oroszországból való hazatérése után igazi politikai demagóggá vált. Ígért és fenyegetett, fegyvert halmoztatott fel, és utcai lázongásokat kezdeményezett. A hatalom megszerzésével kapcsolatos elképzeléseinek az is kedvezett, hogy az egyre gyengébb Károlyi-rendszert egyszerre támadták a

szegedi ellenkormány jobboldali csoportjai és a Kun vezette kommunista baloldal radikálisai. Ráadásul a kemény viták után börtönbe zárt Kun tovább folytatta agitációs munkáját. Károlyi lemondása után ezért sem merték a szociáldemokraták átvenni egyedül a hatalmat, és döntöttek úgy, hogy egyesülnek a kommunistákkal, majd a közös párton belül próbálják őket kordában tartani.

A kommunista diktatúra bevezetése kezdetben a demagógia tobzódását jelentette. Miközben a proletárdiktatúra az ipari munkásságra, a frontkatonákra és az értelmiségiek egy tekintélyes, de szűk csoportjára támaszkodott, társadalmi bázisa minden ígéret ellenére gyorsan szűkülni kezdett (Paksa, 2015b). Az ellátási zavarok különösen a városokban éreztették hatásukat. A földosztás helyett a szövetkezeti forma kialakításának erőltetése és a parasztokkal szembeni bizalmatlanság pedig a falusi társadalmat is ellenük fordította. Rákosi Mátyás kereskedelmi népbiztosként korlátozta az áruházak működését. A fizetéseket egységesítették, ami a remélt pozitív visszhang helyett elutasítást váltott ki (Pritz, 2010). A szociális demagógiát jelezték az alábbi kommunisztikus jelszavak: „A pénzt felváltják az élelmiszerjegyek”; „A nők felszabadulnak a főzés terhe alól”; „A gyermekeket képzett nevelők fogják nevelni a szülők helyett”; „Senkinek nem lehet több, mint két pár cipője és két öltönye” (Pálffy, 2010). A vidéki parasztság megpróbált ellenállni, hisz az államosítás semmibe vette a földtulajdont. Az élelmiszerek elkobzása, Szamuely terrorvonatának alföldi útja során a kivégzések egyszerre váltottak ki döbbséget és ellenállást.

Viták folytak és folynak arról, hogy a Tanácsköztársaság népbiztosainak döntő hányada zsidó származású volt. Ők azonban ateistaként minden kapcsolatukat felszámolták vallási gyökerekkel. Szamuelyt a hitközség ki is tagadta (Paksa, 2015a). A kommunista rölapok, a *Vörös Újság*, a proletárforradalom szolgálatában álló propagandaeszközök a zsidóellenességtől sem riadtak vissza annak érdekében, hogy megerősítsék a kommunisták bázisát. Kun egyensúlyozni próbált a romló külső és belső helyzetben. Feloszlatta a kegyetlenkedő Lenin-fiúkat, de maga is végeztetett ki embereket. Elegáns megnyilatkozásai voltak a nyugat-európai lapokban a Tanácsköztársaság szerepéről, miközben júniustól kezdve már saját menekülésének útját készítette elő. Kommunista fordulatot próbált előkészíteni a szomszédos Ausztriában, de saját hatalmát sem tudta megerősíteni. Leninben reménykedett, miközben a szovjet vezető a magyar ügyeknél fontosabbnak látta a besszarábiai kérdés rendezését. Eytan Bentsur szerint Kun Béla szerepe az adott 133 napban egy epizodista szerep volt, amely a maga teljes előzménytelenségében és folytathatatlanságában jól bizonyította az 1919-es magyar kommunista pártállami kísérlet teljes csődjét (Bentsur, 2009).

* * *

A három egymásra torlódott kormányzati rendszer, a két forradalom és az őket követő ellenforradalom a felismerhetetlenségig megváltoztatta a magyar glóbusz belső és külső viszonyait. A negyedfélszáz év után 1867-ben újra egyesült Magyar Királyság alig ötven évet élt meg. Eötvös és Deák alkotmányos birodalmi álma helyett Kossuth Cassandra-leveleiben kifejtett baljós sejtelméit igazolta a történelem. A dualizmus romjai alatt, a szomszédos nemzetek győztes nagyhatalmak által felkarolt, államépítő nacionalizmusainak és a nyelvhátrókon túllépő igényeinek a nyomán a történeti magyar állam Mohács után ismét darabjaira hullott. Mindezt a korszak legnagyobb politikusa, Tisza István sem lehetett képes megaka-

dályozni: a végső vereségig kitartva, a központi hatalmak győzelmében reménykedve semmilyen politikai alternatívát nem volt hajlandó kialakítani. Az őszirózsás és a vörös lobogós forradalomban teret nyert demokratikus, illetve bolsevik eszmék a széthulló országban ugyanígy nem voltak alkalmasak a belső és külső viszonyok konszolidálására (Salamon, 2012. 17–22. o.).

Napjaink történeti közgondolkodása a trianoni békeszerződés kontextusában próbálja értelmezni a kiegyezés korának és a Nagy Háborúnak az előzményeit, a két forradalmat és az ellenforradalmi korszak kezdetét is. Tisza, Károlyi és Kun életének történetét és emlékezetét a maga teljességében azonban aligha lehet egyetlen kizárólagos megközelítés szabályai és értékvilága szerint elemezni anélkül, hogy az aktuális történelem- és emlékezetpolitikai trendek, elvárások ne rajzolnák át a források alapján kibontakozó képet. A három rendszer meghatározó történeti személyiségeinek életútja tragikus kudarccal végződött. Még a napjainkban újraéledő Tisza-kultusz sem tud mit kezdeni a vesztes világháború negatív szimbólumává lett Tisza-képpel. Mint ahogy sokan nemcsak szobrát távolítanák el, hanem az emlékét is szeretnék kitörölni Magyarország első köztársasági elnökének, Károlyi Mihálynak. Kun Béla Tanácsköztársaságának utópiája pedig a németországihoz hasonló totális zsákutcának bizonyult, amelyben a proletárdiktatúra nevében megszűnt a jog és a szabadság, ahol a „felszabadított” munkásságot is ellenőrzik és besorozzák, amelyben tilos a nemzeti zászló használata.

A három rendszer tradíciói, értékrendje kiismerhetetlen összevisszaságban, indulatos egymásnak gyűrőzésekben, a sokféle családi emlékezetben ma is jelen vannak. Mintegy annak bizonyítékeként, hogy a 20. század elején sorozatos megrázkódtatásokat megélt magyarországi társadalom és a radikálisan átalakult magyar állam történelmi ellentmondásait nem lehet egyetlen történeti paradigma mentén feloldani vagy meghaladni anélkül, hogy az a történeti közgondolkodásban ne ütközne mások ellenvéleményébe vagy elutasításába. Marad a szakmai feltáró-elemző munkába, a lábjegeztek józanságába, a történelemoktatás értékőrző szerepébe vetett hit és remény.

Irodalom

- A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S.-ben 1920. januárius-március havában* (1920): I. köt. Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, Budapest.
- Bentsur, E. (2009): *Láng Európa szívében: Kun Béla hatalmának 133 napja*. K. u. K., Budapest.
- Ifj. Bertényi Iván (2002): Tisza István és az első világháború. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemben*. Osiris, Budapest.
- Bihari Péter (2014): *1914. A nagy háború száz éve. személyes történetek*. Kalligram, Pozsony.
- Borsányi György (1979): *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth, Budapest.
- Borhegyi Péter (2015, szerk.): *Történelem tankönyv 11*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. http://etananyag.ofi.hu/uploads/learning_objects/3355/uncompressed/#109/z
- Hajdu Tibor (2010): Meddig lehetett volna védeni Magyarország területi integritását. *Múltunk*, 27. 3. sz. 155–161. <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00023/pdf/hajdut10-3.pdf>
- Hajdu Tibor (2012): *Ki volt Károlyi Mihály?* Napvilág, Budapest.
- Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja. 1914–1918*. Osiris, Budapest.
- Hegedüs Loránt (1937): *Két Andrássy és két Tisza*. Athenaeum, Budapest.
- Ormos Mária (2009): *Világháború és forradalmak 1914–1919*. Kossuth, Budapest.
- Pölöskei Ferenc (2014): *Tisza István és kora*. Éghajlat, Budapest.

- Paksa Rudolf (2015a): *Kell-e beszélni a kommunisták származásáról?* <https://atankonyvontul.wordpress.com/2015/11/19/kell-e-beszelni-a-kommunistak-szarmazasarol/>
- Paksa Rudolf (2015b): *A proletárdiktatúra társadalmi bázisa.* <https://atankonyvontul.wordpress.com/2015/11/16/a-proletardiktatura-tarsadalmi-bazisa/>
- Pálfy Gyula (2010): Egy elrontott élet. Kun Béla 133napos ámokfutása. *Hetek*, 2010. 11. 26. http://www.hetek.hu/hatter/201011/kun_bela_133_napos_amokfutasa
- Pritz Pál (2010): Kun Béla után – Horthy Miklós előtt Magyarország és az antant 1919 nyarán. *Grotius*. http://www.grotius.hu/doc/pub/CHQCVG/2010_126_pritz_pal_kun_bela.pdf
- Romsics Ignác (2010): A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. *Cahiers d'études hongroises*, 16, 139–145.
- Romsics Ignác (2014): Trianon okai. A szembenézés narratívái a magyar történeti gondolkodásban. *Had-történeti Közlemények*, 127. 3. sz. 663–691.
- Salamon Konrád (2001): *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom.* Korona, Budapest.
- Salamon Konrád (2010): Trianon és a történelemtanítás. In: Lőrincz László (szerk.): *Egyezünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések mítoszainkról, tévhiteinkről.* Történelemtanárok Egylete, Budapest. <http://tte.hu/egyezzunkki/egyezzunkkiweb.pdf>
- Salamon Konrád (2012): *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról harag és elfogultság nélkül.* Éghajlat, Budapest.
- Szekfü Gyula (1989): *A három nemzedék és ami utána következik.* Maecenas, ÁKV, Budapest.
- Gróf Tisza István (1923): *Összes munkái.* Első kötet. I. Tanulmányok és értekezések. II. Naplószerű feljegyzések. Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Gróf Tisza István (1924): *Összes munkái. Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött izenetek, egyes előterjesztések 1914. júniustól december végéig.* Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Gróf Tisza István (1937): *Összes művei. 1916. június – 1918. október között írt levelek és küldött táviratok.* Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Tormay Cécile (2010): *Bujdosó könyv.* http://www.docdump.info/uploads/0/tormay_cecile_bujdosokonyv.pdf
- Tőkéczi László (2000): *Tisza István eszmei és politikai arca.* Kairosz, Budapest.
- Vermes Gábor (1994): *Tisza István.* Századvég, Budapest.

